

Glatz Ferenc

A MARXIZMUS POZÍCIÓI A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

Előrebocsátott megjegyzések

1. Bevezetőként mindenekelőtt arra az összefüggésre kell utalnunk, amely a marxista tudományosságon belül egy-egy ország marxista szaktudománya és az illető tudományág nemzetközi méretű fejlődése között fennáll. Ez jelent részben egy — a marxizmus eszmerendszerének egyetemes voltából is következő — mindig meglevő egységes világnézeti, szemléleti egységet a világ valamennyi országa marxista szaktudásai között, részben viszont bizonyos önállóságot is. Önállóságot, s nemegyszer különbségek lehetőségét is a kérdések konkrét megítélésében. Ahogy az egység a „marxista mivoltunk” alapkritériumaira épül, úgy a különbségek az eltérő ütemű társadalmi fejlődések tanulmányozásából leszűrhető eltérő következtetésekre. E kapcsolatrendszer sok erőt biztosít a marxista társadalomtudományoknak a nemzetközi ideológiai harcban, ugyanakkor könnyen vezethetnek valós, vagy vitapartnereink által gyakran kihasznált gyengeségekhez is. Nem szorul részletezésre, hogy az egyéni kezdeményezéseknek az új elgondolások kifejtésének milyen könnyen válhat gátjává, ha csak az egyetemesen már elfogadott normatívákat tartjuk a marxizmuson belül elfogadhatónak. Erre a nemzetközi munkásmozgalom és a marxizmus fejlődésének egy korábbi szakasza igen sok tanulságos példát szolgáltatott. Ugyanakkor: a különbözőségek túlhajtott hangsúlyozása is torzulásokhoz vezethet. Amíg például lehet elméleti vita a marxizmus talaján a lengyel vagy a szovjet és a magyar modern kori paraszti fejlődést kutató történészek között (hogy ui. a fejlődésünk szocialista szakaszában a magán, a szövetkezeti és az állami tulajdon milyen szerepet játszhat), addig nem lehet elfogadni azt a többször is tapasztalható gyakorlatot, hogy a különböző országok marxista történései adott kérdésben vitatkozva már-már azt a látszatot keltik a „külső” szemlélőben: van egy román, van egy szlovák (cseh) és egy magyar marxista álláspont pl. a nemzeti kérdésben.

Mindenesetre le kell szögeznünk: bármelyik ország készít valamiféle áttekintést a marxizmus fejlődéséről saját országa tudományosságában, mindig figyelembe kell vennie, hogy itt egy rendkívül bonyolult hatótényező-együttessel, nemzetközileg egymást erősítő, gyengítő felfogások találkozásának eredményével van dolga.

2. Ezzel szoros összefüggésben áll a marxista tudományosság másik sajátossága: az, hogy éppen a marxizmus egyik axiómája az önmaga folytonos megújulására, megújítására törekvés. Ennek hangsúlyozása különösen ma rendkívül időszerű. Az az ismeretbázis, amelyen a marxi, sőt a lenini megállapítások a társadalom fejlődésére vonatkozóan megszülettek, viharos gyorsasággal bővül, mind a természeti, mind a társadalmi ismeretek terén. (Gondoljunk csak a kozmosz megismerésére, de ugyanígy a „klasszikus” európai történeti fejlődésen kívül eső világok, kultúrák rohamos előretörésére, fejlődésére, s a

glóbusz szélességűvé táguló társadalmi, új ismeretanyag feldolgozásának szükségességére.) Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy éppen az emberiség jelenbeli fejlődését érintő kortörténeti folyamatok olyan helyzetek sorát idézik elő (nukleáris világégés lehetősége, az emberi nem kipusztulásának lehetősége stb.), amelyek a marxistákat nem egyszer korábbi megállapításaik felülvizsgálatára, hipotézisek módosítására és új gondolatmenetekbe ágyazására készítetik. (A marxizmus fejlődésének szinte iskolapéldáját kínálja, ahogy — éppen a megtörtént és bekövetkezett történelem tanulságai és követelménye alapján — Lenin felülvizsgálta, átértékelte Marx és Engels hipotéziseit az államról, a proletárállamról.) Vagyis a marxista gondolkodás *ma* a szükséges nagy *újragondolások folyamatában él*, s e folyamatban szükségszerűen vetődnek fel olyan megválaszolási kísérletek is, amelyek — akár hamarosan — rossz megoldásoknak bizonyulnak; de amelyek felvetése nélkül a jó válaszokat meg sem találhatnánk.

3. Azt sem feledhetjük, hogy a magától folytonosan belső megújulást követelő és nemzetközi méretekben véleményszembesítéseket igénylő, egyetemes marxista tudományosság a polgári nézetekkel való harcban fejlődik. Anélkül, hogy elébe mennénk e később kifejtésre kerülő témakör részleteinek, utalni kell itt arra, hogy ez a polgári gondolkodás is rendkívül sokszínűen és sok irányba változik. Struccmagatartás lenne nem látni, hogy a polgári gondolkodás újra és újra megújulási kísérleteket tesz (nem is eredménytelenül), hogy az új világ-helyzet (akár a fegyverkezésre, akár a szemléleti bővülésre gondolunk) a polgári gondolkodásban is megköveteli az új válaszkísérleteket, önmagában is fejlődik. (Esetleg éppen a marxisták vitatéziseire adandó válaszok igényétől indítatva.)

Ugyanakkor éppen a harmadik világ fokozottabb előtérbe nyomulása a világtörténelmi folyamatban egy sor, a polgárinál is retrográdabb, konzervatívabb ideológiát hajt a társadalmi gondolkodás áramába. Az ezekkel való konfrontáció (gondoljunk csak a feudális szintű vallásos ideológiákra) gyakran nehezebb feladat elé állítja a marxistákat, mint a „klasszikus” polgári érvrendszerekben mozgó antimarxista és nem marxista eszmeáramlatok.

4. Végül, ha a társadalomtudományokban, és így a történettudományban a marxizmus pozícióiról, aktuális feladatairól kívánunk bármit is elmondani, szem előtt kell tartanunk azt a tényt, hogy a marxista társadalomtudósok a világrendszerek jelenlegi fejlettségi fokán sokkal szorosabban kapcsolódnak a politikai-ideológiai gyakorlathoz, mint a nem marxisták. Különösen a szocialista országok marxista társadalomtudósai számára jelent ez nehéz helyzetet. Míg egyrészt az állam a tudományos intézmények fejlesztését, kutatóbázisok fenntartását állami költségvetésből biztosítja, másrészt elvárhatja a társadalomtudóstól, hogy az állam napi politikai-külpolitikai érdekeit tényfeltárásaiban is szem előtt tartsa. A legnagyobb konfliktust e téren kétségtelenül a harmadik világban, illetve az arab országokban jelentkező nézetek minősítése jelentheti: a marxista történész talán nem jogtalanul kérdi önmagától: vajon országaink napi „érdekei”-nek követése gátolhatja, hogy a retrográd, irracionális nézeteket a náluk felvilágosultabb nyugati polgári ideológiához viszonyítva értékeljük, s a marxizmushoz viszonyulásukat tisztázzuk?

Véleményem szerint a marxizmus éppen az utóbbi másfél évtizedben érte el azt a fejlődési szakaszt, amikor a világra vonatkozó általános összefüggések rendszeréből a világ megismerésére vállalkozó szaktudományok szintjére is behatol. Nem utolsósorban az SZKP XX. kongresszusának hatására, az elméletben a dogmatizmustól, a tudománypolitikai (és tudományirányítási) gyakorlatban a szektarianizmustól sokban megszabadulva, a marxista társadalomfelfogás alkotó értelmezése felgyorsult az egyes szaktudományokban. Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy megszűnt az a tudományelméleti hierarchia, amelyben az egyes szaktudományoknak a feladata végső soron az előre megállapított — és általában a filozófiai általánosítások szintjén kikövetkeztetett — tételek igazolása maradt. A korábbi korszakra a konkrét kutatói gyakorlat és az elméleti következtetések elszakítása volt jellemző. Az 1960-as években a marxizmusnak mind a Szovjetunióban, mind a többi szocialista országban bekövetkező megújulása (és a marxizmus előtt az „alkotó” jelző meghonosodása), a társadalomtudományokban, mindenekelőtt a fentebbi kutatói, tudományos gyakorlat meghaladását jelentette. Ez a változás egyben megkérdőjelezte azokat a normatívákat is, amelyek alapján korábban „elbíráltuk”: „ki marxista”, „mitől lesz marxista” egy mű vagy az alkotó.

Mindennek hatása Magyarországon is érezhető volt. Sőt, a változás vehemenesebben zajlott le, mint a szocialista országok legtöbbikében. A felszabadulás előtt ugyanis a marxista társadalomtudományok hazai hagyományait elsősorban a szervezett (az illegális kommunistákkal megerősített) szociáldemokrata körökben találjuk. A történettudomány ezekben elmaradt az irodalom, a művészetek, de még a szociológiai ismeretek mögött is. (Ha nem is szorosan témánkhoz tartozik, szükséges megjegyezni: a marxista társadalomtudományi ismeretterjesztést, és így a marxista tudatformálás sok kis műhelyét is, a személyi kultusz rossz szövetségi politikája és a munkásarisztokrácia elleni harc címén indított támadások a régi szervezett munkásság ellen — jobbára megbénította.) Annál nagyobb volt — és a felszabadulás utánra is áthagyományozódott — a polgári történetírás hatása. A marxista történettudományban a színvonalat a külföldről, mindenekelőtt a Szovjetunióból hazatérő kommunista vezetők, tudósok képezték. A türelmetlen „átnevelésnek”, az átképzős szemináriumoknak (1948 után), melyektől a régi polgári gondolkodás megszüntetését várták, elsősorban az volt a hatásuk, hogy a marxizmust korábban nem ismerő, polgári neveltetésű, iskolázottságú történészek előtt a marxizmus amolyan „kézikönyv tudományként” jelent meg. Marxistának lenni — ezt néhány brossúra, a rendelkezésre álló igen csekély mennyiségű klasszikus irodalom (közte is legelőkelőbb helyen Sztáliné) néhány kitételének idézése, a szövegekhez illesztése jelentette. A régi polgári tudósok nem csekély száma komolyan lépést akart tartani a „korral”, ilyen körülmények között azonban csak kevesen juthattak el a marxista gondolatok mély megismeréséhez. Sokan viszont — mivel az ideológiai harc jegyében állandóan keresték a belső ellenségeket — igyekeztek ezeknek a normatíváknak eleget tenni, s magukat természetesen marxistának láttatni.

Az 1960-as években az általános politikai feltételek, melyek meghatározó voltáról és kezdeményező hatásáról az előzőkben szoltunk, ösztönöztek a korábbi dogmatikus gondolkodás normatíváinak elvetésére. Ugyanakkor a marxi—lenini elmélet kibontása a társadalmi élet korábban kevésbé figyelembe

vett területeire vonatkozóan (kultúra, ideológia, a társadalmi osztályok valós mozgása stb.) segített a még élő nem marxista felfogások visszaszorításában. Annál is inkább, mert ez utóbbiak érveiket mindig azokban a kérdéskörökben sorakoztatták fel, amelyekre a marxista ideológia — korábbi egyoldalúsága, hatalomközpontúsága következtében — nem figyelt eléggé. Igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a ténynek, hogy megindult Marx és Engels, valamint Lenin műveinek kritikai kiadása. Ez lehetőséget adott arra, hogy az újkori történelem művelésében a klasszikusok szövegeit ne csak felhasználjuk, hanem azokat a maguk történelmi körülményeibe illesszük, s történelmi témekként, a marxista gondolkodás fejlődése egy-egy állomásának tekintsük. A klasszikusok szövegeinek ilyen történelmi kezelése egyik sarokpontja volt az utóbbi másfél évtized történetelméleti irodalmának. Végigtekintve a szakirodalmat, igen nagy előrelépésnek tekinthetjük, hogy a történettudományon belül ma már a marxista normatívák közül teljesen kiszorult a citátumok követelménye. Ugyanakkor az alapján megszűntnek tekinthető citátumok marxizmusát még nem követi elég széles körben és mélységben Marx — Engels — Lenin és általában a marxista gondolkodók elemzése. Erre még a későbbiekben kitérünk.

Melyek azonban azok a normatívák, amelyeket mi a történész marxista mivoltának feltételeként felállíthatunk? Mitől marxista egyáltalán a történész?

A történettudomány publikációs fórumainak (folyóiratok, rádió, televízió, monográfiák) végigtekintése meggyőző azoknak a korábbi pártdokumentumoknak igazáról, amelyek megállapították, hogy a történettudományban a marxizmus hegemoniája egyértelműen érvényesül, és hogy a tudomány egésze marxista szellemben, marxista alapokon fejlődik. Azzal már természetesen nem foglalkoznak ezek a dokumentumok — a párt politikájának azonban történetileg majd rendkívül sokra értékelendő gyakorlata —, hogy nem ösztönzi az ideológiai szaktudományokat: kodifikálják az egyes kutatók marxista — nem marxista voltát. Ennek a politikának erősítése és következetes továbbvitele annál is szükségesebb, mert bármiféle tételes meghatározás a politikai értelemben vett dogmatizmus veszélyét idézné fel, ami a szaktudományokban óhatatlanul az elméleti dogmatizmus megerősítéséhez és a marxista tudományosság belső megújulásának korlátozásához járulna hozzá. Gondoljuk csak meg: vajon elképzelhető lett volna egy sor részkérdésben, például XVIII—XIX. századi politikai események megítélésében az alkotó vita az utóbbi években, ha továbbra is tartotta volna magát ideológiailag az a felfogás, amely szerint marxista kritérium, hogy egy-egy konkrét történelmi esemény (például az 1849. évi trónfosztás, vagy az 1711. évi szatmári béke) értékelésében ki, hogyan foglal állást? A kérdésre azt hiszem, egyértelműen nemmel kell válaszolnunk.

Úgy érezzük, hogy a régi politikai-ideológiai hagyományaink, és még ma is túlságosan élő hagyományaink közé tartozik a szaktudomány vagy a szaktudós marxizmusának mérlegre téve a napi politikai kérdések szemszögéből. Mint arra a bevezetőben utaltunk: a marxista tudósnak, így a történésznek valóban marxista mivoltához tartozik, hogy a jelen társadalom aktuális problémái iránt érzékenységet mutat. De vajon azért, mert akár a munkásmozgalom, akár a nemzeti történelem egyes eseményeinek megítélésében a kutató történész olyan álláspontra jut, amely pártunk napi politikai munkájában nehézséget (és akár valós, pl. nemzetközi nehézséget) okoz, megengedhetjük-e, hogy egyesek azon-
nal a marxizmus védelmező lovagjainak lángpallosát suhogtassák meg?

A marxista tudományos kutató, feltáró, összegező munka és az ugyanazon elméleti bázison álló politizáló pártmunka között támadhatnak belső konfliktusok. Ezeknek feloldása szükségszerűen megtörténik és meg kell, hogy történjen a marxista politikai-ideológiai tevékenység egyik alapelve követelményeként is: az elmélet és a politikai gyakorlat szükségszerűen dialektikus egységének (és természetes ellentmondásukkal telített egysége) alapján. (Csak zárójelben jegyzem meg: annak végiggondolása, hogy a politikai gyakorlat elvi-elméleti megfogalmazása általában miért késik ideológiai szinten, külön tanulmány tárgya lehetne.)

Az elmondottak után érthető, hogy annak *kodifikálását*: ki és „mitől” lesz marxista — ahogyan a politikai-ideológiai gyakorlatban, úgy a szaktudományban sem tartjuk éppen fentebbi elméleti kiindulásunkból helyesnek. De ugyanilyen helytelen volna valamiféle *parttalanság* álláspontjára helyezkednünk. Normatíváinkat magukat is fejlődésükben tekintve, azokat a folytonos újra- és újrazvizsgálatok erősítik. Ha pl. megkísérelnénk kézikönyveinkből a marxi társadalomfelfogás leglényegesebb alapelveit összefogni a történeti megismerés és a történelmi folyamatok értékelése terén, akkor a következőkhöz juthatnánk: társadalmunk fejlődésében a gazdasági és a társadalmi törvényszerűségek meghatározó volta; az osztálytársadalmakban az alapvető társadalmi osztályok ellentéteinek, illetve harcának előrehajtó volta; a politikai-ideológiai jelenségek meghatározottsága az adott társadalmi formáció alapvető gazdasági-társadalmi folyamataitól.

Történettudományunk egésze, sőt nyugodtan mondhatjuk: tudományt művelő szakembargárdánk egésze ezen az elméleti alpbázison gondolkodik, ír, oktat. De ezek a minősítő normatívák, a marxi—lenini társadalomfelfogás alapelvei szintén változásoknak vannak kitéve: a marxizmus fejlődése során mind többoldalú kifejtésükre kerül sor, s mindjobban látszanak konstans és csak tendencia jelleggel érvényesülő sajátosságaik. Itt van például az osztályharcok elmélete. Marx és Engels azt a megállapítást, hogy az osztálytársadalmak története az osztályok harcának története, konkrét (jelenükből származó) tapasztalati anyagból és a történelem, az újkori forradalmi mozgalmak tanulmányozásából szűrték le. A marxista politikai ideológia a munkásosztály és a tőkés harcában mindeddig szilárdan támaszkodhatott erre az alapelvre. Ma azonban, amikor a marxi társadalomelméletet a szaktudományok szintjén, kutatásokkal szembesítve igyekszünk mi marxisták mind egyetemesebbé tenni, látnunk kell, amire sem Marx, sem a klasszikusok közül mások sem figyeltek fel: a történelem során az osztályok szembenállása és harca egymástól egészen különböző mértékben befolyásolja az adott társadalmi formáció (rabszolgatartó, feudális, kapitalista) belső fejlődését vagy éppen bomlását. Tankönyveinkben, sőt kézikönyveinkben, máig kísért az a felfogás, amely az osztállyá szerveződött munkásosztály és a politikai érdekszervezetekbe tömörülő polgárság osztályösszeütközéseinek szintjén és formájában képzelet el a rabszolga—rabszolgatartó, jobbágy—földesúr szembenállását. Ez könnyen vezethet — vagy vezet is — a feudalizmus vagy az ókor-kutatóinktól egyféle (dogmatikus) osztályharc számonkéréséhez.

Másik oldalról az osztályellentétek és osztályharc alapelvének revizionista átértékelésével is találkozhatunk, mindenekelőtt a nemzeti kérdés vonatkozásában. Mint ismeretes, Marx és Engels a nemzeti sajátosságoknak és általában a nemzeti különbségek fennmaradásának nem adott különösebben nagy helyet elméletében. Ennek oka egyrészt az, hogy a jelenükben végbemenő történelmi

mozgásokat a világméretű proletárforradalom perspektívájában értékelték, s csak ennek alárendelve, ezzel összefüggésben tettek megjegyzéseket a nemzeti problematikára vonatkozóan. (Mint ismeretes, Engels késői írásaiiban már nagyobb figyelmet szentel a nemzeti fejlődések hosszú távú voltának.) Másrészt Marxék a történelem fejlődésében az osztályharcokra és osztályellentétekre, felfogásuk egyik sarkkövére helyezték a hangsúlyt. Ezt mindenekelőtt az magyarázza, hogy a korabeli polgári felfogásokhoz képest a szemléletileg és a proletariátus harcában döntő jelentőségű újat, az osztályharc hangoztatása jelentette. Lenin már sokat foglalkozott a nemzeti kérdéssel, elsősorban — természetesen — a korabeli szovjetunióbeli (illetve korábban oroszországbeli) konkrét helyzetekhez kapcsolódva. Ma, amikor világszerte az etnikai tudat megújulását éljük, s a néhány évtizeddel korábban háttérbe szorított nemzeti ellentétek világszerte az érdeklődés középpontjába kerülnek, a legkiválóbb történész szakemberek előtt is úgy tűnhet: a nemzeti ellentétek a történelem tanúsága szerint döntőbbek, mint a társadalmi ellentétek. Magyarország — és a magyarországi történész — különösen kényszerül e kérdéskör végiggondolására, hiszen mint ismeretes, a szocialista fejlődés sem tudta mindeddig megnyugtatóan megoldani a térség nemzeti ellentéteit. A felszabadulás utáni történetírásunkban (és ideológiánk egészében) rendkívül rövidlátóan nyúltunk e problémához. Egyrészt a szövetségi politika rosszul értelmezett manipulációjától indítatva — és mert a pártnak ideje, energiája sem volt erre — nem keríthettünk sort a korábbi, az antifasiszta propagandában mozgósító erejű nemzeti jelszavak felülvizsgálatára. A nacionalista hagyományokat igyekeztünk a magunk politikájára mellé manipulálni. Együttal a napi politika — vélt vagy valós — érdekeinek alávetve az ideológiai munkát, elméletileg nem dolgoztuk fel a marxizmus tanításainak lehetőségeit a magyar, illetve a kárpát-medencebeli helyzetre vonatkozóan. Másrészt az elméletben dogmatikusan citáltuk Marxék egészen más történelmi helyzetben keletkezett kijelentéseit. A nacionalista beidegződésekre kacsingató politikai gyakorlat és a nemzeti fejlődés súlyát a modern fejlődésben meg nem értő dogmatikus elmélet kibékíthetetlen ellentétbe került. Ezek feloldására az új politika alapján tett nagyszabású kísérletet *Molnár Erik*, illetve a cikkei által kiváltott vitahullám. Az elméleti végiggondolás, amelyre pedig a magyar marxista tudományosság joggal vállalkozhatna, elmarad, s helyette egyesek a marxi tanítások túlhaladásáról beszélnek, mások valamiféle „marxista hungarológia” történeti megalapozásának eszméjét hirdetik. Nem túlzunk, ha azt állítjuk: a nemzeti kérdés szerepének tisztázása a marxi—lenini történet szemléletben, és a Lenin óta lezajlott fejlődés történeti felmérése ma a marxista történettudomány egyik sürgető elméleti feladata. S tegyük hozzá: hiánya a hazai közgondolkodás egyik legégetőbb problémája.

Ugyanígy részletezhetnénk a gazdasági-társadalmi törvényszerűségek meghatározó voltának, vagy a politikai és tudati szféra meghatározottságának értelmezésében végbement — és ma is tartó — szükséges újrafogalmazásokat.

A *marxista normatívákat* a fentebbi értelmezésben állítva fel, a *magyar történettudomány elmúlt évekbeli irodalmi termése igen kedvező* képet mutat. A Magyarország története c. tízkötetes sorozatnak megjelentek a kapitalizmust tárgyaló kötetei. Minden korábbi összefoglalót, sőt korszakfeldolgozást is meghaladva mutatják be e kötetek az újkori magyar történelemben a gazdaság—társadalom—politika—művelődés szoros egymásbafonódását, meghatározottság-rendszerét. E belső fejlődés törvényszerűségeiből kiindulva helyezi

el a polgári Magyarországot a Monarchiában, illetve az európai államok sorában, s így a polgári Magyarországról minden eddigénél mélyebben kritikus (ugyanakkor a hangzatos leegyszerűsítő, elítélő minősítéseket mellőző) álláspontot közvetít 45 000 példányban a történelemtanároknak, történelem iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönségnek. Módszertanilag, nemzetközileg is úttörő módon tudta biztosítani a marxista történetírás lényegéből következő határozott általánosítások és a bizonyító erőt köcsönző ténybeli bázis, az adatok sorakoztatásának egységét. — Elkészült a Magyar Tudományos Akadémia története, amelyik először vállalkozott a magyar tudomány újkori fejlődésének áttekintésére. Megindult a magyar történetírás tudományos és elméleti örökségét felmérő sorozat, a Történetírók Tára. A marxista történeti képzés széles körű meggyökereztetése terén nagy előrelépést hozott a Magyar História című kismonográfia-sorozat (megjelent 15 kötet) és az 1979. évben megindult népszerű, történetpszichológiai kérdésekre koncentráló folyóirat, a História.

A marxista képzettség helyzete

Ha elfogadjuk, hogy a magyar történettudomány egészében marxista alapokon fejlődik, a történettudományon belül a viták és nézetkülönbségek közepette a marxizmus pozíciói szilárdak, fel kell tennünk azt a kérdést is: vajon milyen is a mai kutatógárda marxista alapképzettsége?

Ez az ún. alapképzettség rendkívül *sok forrásból* táplálkozik. Alkotó tényezője a történeti ismeretek megszerzett rendszere (mindenekelőtt az egyetem), a marxizmus-oktatás (szintén a főiskolán), az egyéni (vagy a kollektív) képzés és mindezek mellett formálja, alakítja a mindennapi gondolkodásból, a napi politikából beszűrődő ismeretanyag.

1. *Az 50-es évek marxista képzésének hatása ma.* Történetíróink derékhada főiskolai végzettségét már a felszabadulás után szerezte; vagyis, csak töredéke kapott a polgári történetírás szakmai képzéséből. Ennek kétségtelenül nagy hátránya, hogy módszertani, szakmai képzettségben nehezen behozható hiányosságok maradtak, de ugyanezért könnyen váltunk fogékonnyá a marxista szemlélet befogadására. Nem szorul részletezésre, hogy az újjáépítés utáni mostoha feltételek között, a marxista tudományosság előretörésének belső elmentmondásai közepette a főiskolákon akkor megszerezhető marxista műveltség nem volt különösen magas szintű, és nem inspirált eléggé alkotó gondolkodásra. A történeti anyag marxista szempontú szakmai előadása a kézikönyvek, oktatók hiánya vagy hiányos felkészültsége miatt is aránylag gyengének tekinthető. Jórészt erre vezethető vissza szakmai tevékenységünkben a *kutatói eredményesség és az elméleti-módszertani képzettség közötti nagy színvonalkülönbség*. És még valamire. Amikor a 60-as években megindult a marxista elméleten belül az újragondolás folyamata, amikor kezdtük jobban és gondolkodási módszereinkben is megismerni a marxizmus klasszikusait, már igen nehéz volt egyénileg ismét elővenni, újra (vagy először) olvasni a korábban más szemmel olvasott (vagy nem ismert) szövegeket. (Noha hiba volna egyenlőségjelet tenni marxista műveltség és a marxi—lenini életművek ismerete között, jellemző, hogy szinte generáció szerint különválnak: melyik történésznek az otthoni könyvespolcán melyik Marx—Engels kiadás látható.) Ugyanígy kevesen vállalkoztak arra, hogy a történelmet (mind az egyetemes, mind a magyar történelmet) fejlődé-

sükben újra áttekintsék, pótolva a képzés hiányait és így a konkrét történeti anyagon gondolják végig az elméleti szintű, nagyívű általánosításokat.

2. *Az ún. marxizmus-tárgyak és a szaktudomány viszonya a képzésben.* A 60-as években igen sokat fejlődött a marxista tárgyak (filozófiatörténet, dialektikus és történelmi materializmus, politikai gazdaságtan, tudományos szocializmus) oktatása, használták már a kritikai kiadásokat. A köztörténelem előadása is rendszeresen történt, elkészültek az első tankönyvek, jegyzetek, amelyek segítettek egységes alapon szemlélni az emberiség és a magyarság történetét.

Mégis szóvá kell tenni e téren, az oktatói munkában — és így történetlátásunkban is — szinte naponta jelentkező hiányosságokat. A marxizmus-képzés önállósodása, kifejlődése óhatatlanul azzal is jár, hogy a hallgatók fejében külön élnek, amolyan „vizsgatárgyként”, „kötelező anyagként”, a „tört.mat.” tételei, vagy a filozófiatörténetben tanult „izmusok”, szellemi áramlatok, és külön él a köztörténelem az évszámokkal, nevekkal, kormányokkal, háborúkkal. Nem kerül szintézisbe a marxista elméleti tárgyak alapozó anyaga a konkrét történeti ismeretekkel.

Ez is oka, hogy a magyar marxista történettudomány egyik legnagyobb hiányossága még ma is a konkrét történeti ismeretanyag gazdagságának és ugyanakkor az *elméleti általánosítások szegényességének* ellentmondása. Ha szakembergárdánk marxista képzettségi színvonalának emelésében előre kívánunk lépni, akkor elsősorban e téren meglevő elmaradásunkat kell alaposan felmérni, és intézményes szintű rendelkezéseket tenni.

3. *Ösztönös marxizmus és tudatos elméleti önképzés.* Fentebbi megállapításunk ellentmondani látszik annak a tényekkel bizonyítható kijelentésünknek, hogy a magyar történettudomány a legkülönbözőbb tereken (összefoglalók, monográfiák, népszerű kiadványok) marxista munkák nagy számát produkálja. Szabadon egy konkrét példával, az újkorkutatással és a vele kapcsolatban jelentkező ideológiai kérdésfeltevésekkel szemléltetni mondandónkat.

Az 1960-as években nagyméretű anyagfeltáró tevékenység indult meg a magyar történetírásban. Különösen az új- és legújabbkor kutatásában volt döntő jelentőségű, hogy az 50-es évek történetírásában és publicisztikájában eluralkodó hangzatos, propaganda-szemponitú értékeléseket a polgári Magyarország történetéről, felváltotta egy, a levéltári állagokra, könyvtári anyagokra épülő szolid, tényfeltáró tevékenység. A két világháború közötti korszak kutatásában például a magyar történetírás nemzetközileg is a legeredményesebbek közé tartozik. A színvonalas monográfiák, okmánypublikációk sora elsősorban éppen ahhoz a nemzedékhez kötődik, amelyik az ötvenes években végezte az egyetemet, politikai-társadalmi problémák iránt rendkívül érzékeny lévén, szívesen fordult a közelmúlt politikai töltésű és még teljesen feltáratlan témái felé. Egyben kiábrándulva is a korábbi történetírás kevés tényanyaggal, de nagy bátorsággal tett általánosításaiból, örömmel, a tudományosság kritériumainak megtalálását érezve fogott az ismeretlen levéltári anyagok feltárásához. És ezek a művek marxista alapozottságú feltárások, mint ahogy azok a korábbi korszakokról készült tanulmányok is. Vagyis : a marxizmus-képzés hiányossága mellett még lehet valaki jó adatfeltáró, tényleíró történész, s írhat a marxizmus talaján álló munkákat. A kutató adaptálja olvasmányai anyagát, így a már meglevő marxista szakirodalom megállapításait is. Tudományelméleti vizsgálatok bizonyítják, hogy mindemellett rendkívül erősen hatnak a

történetírói gondolkodásra a jelenben végbemenő politikai-ideológiai folyamatok. Ezek, ha áttételesen is, egy „ösztönös marxista” történetírói értékítélet-rendszer kialakulásához vezetnek. E rendszer pólusai általában igen leegyszerűsítetten csoportosulnak: az uralkodó osztály és elnyomottak, az uralkodó osztály különböző szárnyai, azok pártjai, szemben az elnyomottak (akik a dolgozó osztályokból kerülnek ki) politikai szervezetei. Az így összeálló értékítélet-rendszerben azután elrendeződik valami módon a kutatás során felgyűlt konkrét ismeretanyag.

A problémák sora és az elbizonytalanodás azután ott kezdődik, ahol a történeti gondolkodás fejlődésének „szokásai” szerint szakmán kívül, általában jelenindíttatású tényezők újragondolni készítenek a kutatott, és részleteiben alaposan feltárt korszakok jellegét, az egyetemes és a nemzeti történelembe illeszkedését illetően. Mi sem jobb példa erre, mint az említett Horthy-korszak kutatása. Az elmúlt években, nem utolsósorban a visszaemlékezés-irodalom jóvoltából, a szakmai és az ideológiai élet figyelmét e korszak értékelése felé fordult. Oka ennek valószínűleg szerteágazó társadalmi-közgondolkodási folyamatokra vezethető vissza: a fiatal, a Horthy-korszakban nem élt nemzedéknek hiányzik az az élményanyag, amelyet a felszabadulás utáni „világmegforgatás”, a rossz múlttal szemben egy szebb jövő felépítésének élménye jelentett; most, miután már nem érezzük nap mint nap a Horthy-rendszer politikáját a mi rendszerünkre fenyegetőnek, túlzottnak érezzük a korábbi politikai indíttatású értékítéleteket. A közgondolkodás kérdésfeltevései hajthatják jó s rossz megoldások irányába a kutatást. Ösztönözhetnek egy differenciáltabb karkép újrajzolására, de eredményezhetnek teljesen diszharmonikus túlzásokat is az értékelések arányaiban. Jelen esetben talán azért nem lehet ösztönző, mert a korszak kutatásában egyik oldalon állnak, akik az elméleti tézisek kimondására érzik magukat hivatottnak, a másik oldalon pedig a konkrét kutatási anyag birtokosai. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy az oly alaposan ismert Horthy-korszak értékelésében az újragondolási igényeknél sokáig megrekedtünk a „szépítés—szidalmazás”, „fasizmus – nem fasizmus” ellentétpároknál.

Arra, hogy a konkrét adatfeltáró tevékenység a tudatos marxista elméleti felkészültséggel párosulva milyen rendkívüli eredményekre vezethet, példa a felszabadulás után kifejlődött magyarországi marxista gazdaságtörténeti iskola, melynek nemzetközileg legkiemelkedőbb termései éppen az elmúlt években érték be. A tudatos elméleti érdeklődés segítette ezen iskola képviselőit a dogmatikus korszak korlátainak szétfeszítésében, tematikailag és módszertanilag is új utak fellelésében. Tudománytörténetileg egyáltalán nem tarthatjuk véletlennek, hogy mind a szakmai publikációk, mind az intézményes pozíciók terén nemzetközi szinten gazdaságtörténetészeink biztosítanak a marxista történet-tudománynak a legtöbb elismerést.

4. Az „ideológiai közeg”. Miután áttekintettük a marxista alapműveltség megszerzésének legfontosabb lehetőségeit: a marxista szemléletű történetisképzést, a marxizmus oktatást és az egyéni ösztönös vagy tudatos elméleti tájékozódást, s miután láttuk azok eredményeit, hiányosságait, nem feledkezhetünk meg azokról a közgondolkodásbéli tényezőkről sem, amelyek eddig fel nem mért módon befolyásolják a történetíró, s így a marxista történetíró gondolkodását.

Nem nehéz belátni, hogy a történeti és a jelenbeli folyamatok között, a valóságban és a történetírói gondolkodásban is szoros kapcsolódás él. A székely vagy

hun kérdés, vagy a kettős honfoglalás tézise valami módon óhatatlanul kapcsolódik a jelen „Erdély”-hez, a Kárpát-medence népei közötti betelepülési sorrend a jelenbeni kérdésfeltevéshez: kinek milyen területhez van ún. „történelmi joga”. Függetlenül azok minősítésétől (irracionalitásuk, hamis összehasonlításokon alapulnak stb.) a jelen-problémák minden területen kihatnak a korábbi korszakokról alkotott történeti képre is. Ebben az értelemben a történész ideológiai közege, a társadalmi közgondolkodás mintegy forrása is a történeti koncepcióalkotásnak a marxista történész gondolkodásában is. Formálhatja, segítheti, hátráltathatja a marxista alapképzettség fejlődését. Két példát hadd említsünk e téren. A felszabadulás utáni időszakban az új demokratikus, majd szocialista politikai gondolkodás elterjedése a fiatalok között, az addigi elnyomottak és dolgozók társadalmát — építés jelszavai és politikai célkitűzései, rendkívül gyorsan elérték a történelemmel foglalkozó fiatalemberekben azt a történetfelfogást, amelyik minden korábbi társadalmat a dolgozó osztályok szempontjából ítél meg. — Az ellentétes, és éppen napjainkból vett példa: amikor a történetíró jelenében úgy látszik, hogy még a szocialista országok között sem valósul meg az azonos osztályérdeken alapuló nemzeti közeledés, a történész történeti képalkotásában a nemzeti szempontokat óhatatlanul átütőbbnek fogja tekinteni a korábbi korszakokban is az osztályellentéteknél és az osztályérdek azonosságoknál. Ahogy a nacionalizmus újjáéledése a jelen közgondolkodásában gyengíti az internacionalizmus marxista ideológiai alaptézisét, úgy a történetírói gondolkodásban gyengíti az osztályszempontú marxista elemzés „pozícióit” a múltra vonatkozóan. Történetírásunkra és e történetírás marxista gondolati alapanyagára tehát, igen erősen hatnak a jelenlegi folyamatok. S nem titkolható, hogy az új világjelenségek, a gazdasági válság begyűrűzése, a fegyverkezési hajsza és a nem egyszeri diszkrepancia külpolitikánkban az állami érdekrendszerek és a világnézeti hovatartozás között, ugyanakkor a szocialista országok közötti halkabb vagy hangosabb nemzeti feszültségek, óhatatlanul negatív hatással lehetnek napjaink és holnapjaink marxista történetírására.

S ha már a közgondolkodás hatásáról beszélünk: nem hagyhatjuk szó nélkül azt a megkülönböztetést, amelyet a történész talán nem joggal érez a közgondolkodást (így a történelemről való közgondolkodást is) valóban formáló művek szemléletének elbírálása és a saját munkásságának megítélése között. Egy-egy szépirodalmi mű nyugodtan fogalmaz meg olyan megállapításokat a magyar történelemről, s terjeszti azt több tízezer példányban, amelyeket Magyarországon egy folyóirat-szerkesztő sem hagyhatna meg a történelmi tanulmányokban. Lassan úgy tűnik az értelmiség előtt, hogy vannak bátor íróink, akik a magyar nemzeti és társadalmi fejlődés gyújtópontjait tömegkommunikációs fórumokon tárgyalhatják, azután vannak „konzervatív” történészek, akik valamiféle „hivatalos” álláspont szellemében írják „óvatoskodva” a magyar történelmet.

Nemcsak azért foglalkoztatja ez a társadalmi közgondolkodásért felelősséget érző marxista történészt, mert úgy érzi, valamiféle, a marxista tudóstól elvárt fegyelmet kívánnak meg tőle, míg a művésztől, a szépírótól nem, hanem azért is, mert látja: valóban társadalmi szükségszerűség, hogy a fent említett problémák valamilyen formában megfogalmazódjanak. Vajon nem inkább a történettudományt kellene-e ösztönözni, hogy megalapozott forrásbázissal, elméleti felkészültséggel nyúljon a kortörténeti kérdésekhez? S a történésznek önmaga felé is fel kell tennie a kérdést: vajon miért nincs e téren hazai történet-

tudományunk vezetésében aktívabb kezdeményezőkészség? Gondoljunk csak arra, hogy ma már az ország lakosságának a fele mit sem tud az iskolai sovány tananyagon kívül a felszabadulás utáni Magyarország történetéről, személyes, önálló tapasztalatanyaga a mai harminc–negyvenéveseknek is a 60-as években kezdődik. Vajon nem helyesebb-e, ha mi beszélünk a fiataloknak 56-ról, a Rákosi-rendszerről, a személyi kultuszról, a munkáspártokról, a Szovjetunió szerepéről, mint a Szabad Európa?

Mind a visszafogás bizonyos tematikáktól, de azok átengedése az irodalmi, művészeti termékekbe, mind pedig bizonyos témák ún. kényessé nyilvánítása gyengítheti áttételesen és közvetlenül is a történetíró marxista alapmeggyőződését, az abban való hitet, hogy a marxista tudományosság a világ minden jelenségére válaszolni képes és hivatott.

*

Visszakanyarodva kiindulópontunkhoz, ahhoz a megállapításhoz, hogy a magyar történettudomány marxista alapokon fejlődik, gondolom, ezt kiegészíthetjük annyival: összhangban a nemzetközi tudományossággal, a magyarországi marxista történetírás is nagy szakmai és ideológiai átalakulás folyamatának kezdetén áll. Szakmai-módszertani kérdésekben, a konkrét kutatás szintjén kell a marxista elméletet kamatoztatni, újra és újra szembesíteni a már eddigi elméleti általánosításainkat a kutatási anyaggal, s ha kell, korábbi megállapításainkat módosítani. Ugyanakkor fel kell dolgoznia mindazokat az új társadalmi folyamatokat, amelyek a világban az 1970-es évek közepén felgyorsultak, s a maga eszközeivel kell azokra a történetíró válaszát kiformálni.*

* A tanulmány egy nagyobb felmérés keretében, 1979. decemberében készült. (G. F.)